



स्वामी विवेकानंद : मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन

संतोष बाबुराव कुन्हे

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख , स्वा.सै.सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय , पूर्णा ता.पूर्णा जि.परभणी.

सारांश - मानवी जिवनाचा अविभाज्य भाग म्हणजे मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन हा होय. मानवी मनाचा अभ्यास हे सामाजिक शास्त्राचे महत्वाचे कार्य आहे. तत्वज्ञानाची एक महत्वपूर्ण शाखा म्हणून मानसशास्त्राचा विचार करण्यात येतो. पाश्चात्य आणि भारतीय तत्वज्ञानात मानसशास्त्राच्या संदर्भात भिन्न-भिन्न प्रकारच्या संकल्पना स्पष्ट करण्यात आलेल्या आहेत.

प्रस्तावना-

मानसशास्त्राचा अभ्यास विषय हा "मानवी मन" हा आहे. मानवी मनाचा शरीरावर आणि शरीराचा मनावर परिणाम होत असतो. या अनुषंगाने भारतीय तत्वज्ञानात प्रामुख्याने योग मानसशास्त्र अत्यंत महत्वपूर्ण मानले जाते. त्याचप्रमाणे पाश्चात्य विचारवंत ग्राइड यांचे विचारही मानसशास्त्रासाठी मोलाची देणगी होय. "व्यक्तीच्या वर्तनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय" ही सर्वसमावेशक व्याख्या केली जाते. मानसशास्त्राच्या संदर्भात अनेक विचारवंतांनी विचार मांडले आहेत. यामध्ये भारतीय विचारवंत स्वामी विवेकानंद यांचा समावेश होतो. स्वामी विवेकानंद यांचे विचार आणि ज्ञान भारतीय संस्कृतीवबरोबरच जगातील अनेक देशाला मिळालेली अमूल्य अशी देणगी होय.

मानसशास्त्राचा अर्थ :-

देकार्त, सॉक्रेटीस, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल यांनी मानवी मन व आत्मा यांच्या विषयी विचार स्पष्ट केले आहेत. मॅकडूगलच्या मते, मानसशास्त्र हे मानवी मनाचे अनुभवाधिष्ठीत व वर्णनात्मक शास्त्र आहे.

मनाचे कार्य व रचना याविषयी निश्चीत तत्वांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानसशास्त्र होय.

अल्प परिचय :-

१२ जानेवारी १८६३ मध्ये कलकत्ता येथे स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म झाला. स्वामी विवेकानंद यांनी संगीत, साहित्य यात पारंगतता प्राप्त केली होती. १८८१ मधील त्यांची स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी झालेली भेट विशेष प्रभावकारी ठरली.कारण त्यामुळे क्रांतीकारी परिवर्तन त्यांच्या जिवनात घडवून आणले. शिकागो येथील विश्व परिषदेत त्यांनी भारताचा अध्यात्मिक दृष्टीकोन स्पष्ट केला. स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारांवर वेदात व बौद्ध तत्वज्ञानाचा अधिक प्रभाव झाला होता. त्यांनी आपल्या विचारांनी जगाला विशिष्ट दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. अद्वैत वेदांताचे स्वामी विवेकानंद कडूर पुरस्कर्ते होते. ज्ञानी पुरुष कशातच कुणातच कोणताच भेद करीत नाही असे ते म्हणत त्यांचा जिवनविषयक दृष्टीकोन व्यापक स्वरूपाचा होता. ज्ञानाकरिता आत्मसाक्षात्कार होणे आवश्यक आहे. प्रबल इच्छाशक्तीच्या आधारे कर्म घडत असतात. आत्मसाक्षात्कार हेच मानवी जिवनाचे ध्येय होय असे त्यांनी मानले. मन आत्मशक्तीच सर्व कर्मांचे मुळ होय असे त्यांनी मानले.

निहितके :-

- १) राष्ट्र व समाजाच्या उन्नतीत स्वामी विवेकानंद यांचे समग्र विचार मोलाची भूमिका पार पाडतात.
- २) श्रेष्ठ तत्वज्ञ व विचारवंत म्हणून स्वामी विवेकानंद यांची जागतिक ओळख होय.
- ३) अध्यात्मिक विचारांबरोबरच त्यांचे मानसशास्त्रीय विचार अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत.
- ४) मानसशास्त्र हा सर्व विकासाचा पाया होय. हे स्वामी विवेकानंद यांनी स्पष्ट केले.

संशोधन पध्दत :-

संश्लेषण व विश्लेषण पध्दतीचा उपयोग करून संशोधन केले.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :-

स्वामी विवेकानंद यांच्या मानसशास्त्रीय विचारांना स्पष्ट करून त्यांच्या विचारांचे महत्व स्पष्ट करणे.

मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन :-

स्वामी विवेकानंद यांनी सुदृढ शरीराबरोबरच सुदृढ मन हे सर्व मानवी विकासाचे महत्वाचे तत्व मानले. या अनुषंगाने मनाचा विचार भारतीय तत्वज्ञानात महत्वाचा मानला. तसेच पाश्चात्य तत्वज्ञ देकार्त यांनी देखील शरीर व मन यांचा संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय तत्वज्ञानात प्रामुख्याने मनाचा अभ्यास योग तत्वज्ञानात स्पष्ट होतो. मानवी विकासातील महत्वाचे तत्व मन हे सहावे हडी म्हणून मानले. स्वामी विवेकानंद यांनी मानसशास्त्र हे सर्वश्रेष्ठ शास्त्र होय, असे स्पष्ट केले. आपले ९०% ज्ञान स्वभावतःच असे आहे. त्याचा आपले भौतिक सुख वाढण्याकरिता किंवा व्यवहारीक समस्या कमी करण्याकरिता उपयोग करता येत नाही. आपल्या शास्त्रीय ज्ञानाचा अत्यल्प भाग या कामी येतो. कारण अत्यंत अल्प अंश इंद्रियावर कार्य करित असते. इंद्रिय ज्ञानानेच मानवी जीवन व्यापले जाते, असा आपला गैरसमज आहे. आपल्या ठिकाणी इंद्रिय ज्ञान अत्यल्प असते. पण जाणीवतील केवळ एक बिंदुच ते मनरूपी सागरात व्यापलेले असते. मनुष्य केवळ इंद्रिय सुखाचाच विचार करत नाही तर काही कालांतराने मानसिक सुखाच्या गुढ विचारात तो असतो. एखादा व्यक्ती गुन्हेगार होतो, तेव्हा त्याचे कारण त्याचे इंद्रिय त्याच्या ताब्यात नाही म्हणून नव्हे तर त्याचे मन त्याच्या ताब्यात नसते म्हणून तो गुन्हेगार होतो. स्वतःच्या मनातील प्रबल प्रवृत्तीनुसार त्याला वागावेच लागते. व्यक्तीच्या कर्माला त्याच्या स्वभावसिध्द इच्छा कारणीभूत असतात.

मानसशास्त्र हेच आपल्या बेताल भटकण्याला आवर घालण्यास इच्छाशक्ती ताब्यात ठेवण्यास शिकवते म्हणून मानसशास्त्र हे सर्वश्रेष्ठ शास्त्र होय, यावाचून सर्व ज्ञान कवडी मोलाचे ठरते. कोणत्याही भौतिकशास्त्राचे ज्ञान मिळविण्याकरिता माहिती गोळा करते. परंतु मनाचे ज्ञान मिळविण्याकरिता बाह्य घटक मिळत नाहीत. मनाचे विश्लेषण मनाकडूनच होते, म्हणून मनाचे शास्त्र मानसशास्त्र सर्वश्रेष्ठ शास्त्र आहे. अंत्यामी जो आत्मा आहे तोच माणसाचे खरे स्वरूप आहे. म्हणून मनाला अंतर्मुख करून आत्म्याशी एकरूप होवून सत्य शोधता येते. मनाचा अभ्यास करण्याकरिता आत्म्याशी एकरूपता सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. मनाचे कार्य हे ज्ञानात्मक व प्रतिक्रियात्मक असते. मनाचा विरोध करण्यासाठी लेणीवेत अंतर्मनात जावे लागते व विषयाचे वर्गीकरण करून त्यावर ताबा मिळविता येतो.

मनाची एकाग्रता ही सर्व यशाचे कारण आहे. मनुष्य आणि पशुतील भेद हाच आहे की, मनुष्याची एकाग्रता अधिक प्रमाणात असते. मनाची एकाग्रता, वाढवायची असेल तर मनाचे नियमन करावेच लागते. मनाच्या एकाग्रतेच्या संदर्भात असा प्रश्न उद्भवू शकतो की, मनाची एकाग्रता वाढविता येते का ? मनाच्या शक्तीवर पूर्णपणे ताबा मिळविता येतो का ? योगी या संदर्भात म्हणतात तसे करता येते. स्वामी विवेकानंद यांनी मनाच्या एकाग्रतेबरोबर एखाद्या विषयावरून आपल्या इच्छेनुसार मन काढता येणे महत्वाचे मानले, याला मनाचा पध्दतशीर विकास म्हणजे शिक्षणाचा सार होय, असे स्वामी विवेकानंद यांनी मानले. म्हणून मनाची एकाग्रता व मन वेगळे करण्याची शक्ती वाढविणे महत्वाचे आहे. मनाच्या विरोधाकरिता विशिष्ट स्वरूपाचा अभ्यास करावा लागतो. योग तत्वज्ञानाने मनाला वळण लावण्याकरिता ज्या आठ पायऱ्या सांगितल्या आहेत. त्यामध्ये प्राणायामाचा समावेश

होतो. याचाच स्विकार स्वामी विवेकानंद यांनी केला. प्राणायामामुळे शरीर व मन संतुलीत राहते. मनाचे कार्य शरीरावर व शरीराचे मनावर होते. एकमेकांवर क्रियाप्रतिक्रिया होत असते. यामुळे दोघांचे संतुलन महत्वाचे आहे. मानसिक संतुलनाचा एक भाग म्हणून स्वामी विवेकानंद यांनी प्राणायामाचा स्विकार केला आहे. मनाचे किंवा मानसशास्त्र हे सर्वश्रेष्ठ म्हणून स्विकारले आहे.

मानसशास्त्राचे महत्त्व :-

मानवी जिवनात संतुलनाला महत्वाचे स्थान आहे. मनाचे संतुलन हे सर्वश्रेष्ठ मानले गेले. म्हणून स्वामी विवेकानंद यांनी मानसशास्त्राला सर्वश्रेष्ठ शास्त्र म्हणून स्विकारले. सर्व समस्यांचे मुळे हे मानवी मनाचे असंतुलन होय. प्राणायामासारख्या मार्गाने मन संतुलन करता येते हे भारतीय तत्वज्ञानाने सिद्ध केले, स्वामी विवेकानंद यांनी स्पष्ट केले. मानसशास्त्र हे आपल्याला मनाच्या बेताल भटकण्याला आवर घालण्यास त्याला इच्छाशक्तीच्या ताब्यात ठेवण्यास मदत करते. बेताल व चंचल मन सदैव आपल्याला खाली ओढते. म्हणून नियंत्रित मन महत्वाचे आहे. याचा अभ्यास मानसशास्त्र करते. व्यक्तीच्या जिवनात मानसशास्त्राला अनन्यसाधारण महत्वाचे स्थान आहे.

निष्कर्ष :-

१. मनुष्य विकासातील सर्वात मोठा घटक म्हणजे मानवाच्या भावना होत. मानसिक विकासात बौद्धिक विकासाबरोबरच भावनिक विकासाला महत्त्व आहे. म्हणून चारित्र्यनिर्मितीतील सर्वात महत्वाचा घटक म्हणून भावनात्मक विकासाचा विचार करावा लागतो.
२. सद्य परिस्थितीत सामाजिक आरोग्य असंतुलीत झाले आहे. अशा परिस्थितीत एक उपाय म्हणून इच्छाशक्तीचे संतुलन राखणे हा अनेक समस्यांवरील उपाय ठरू शकतो, हे स्वामी विवेकानंद यांचे विचार महत्वाचे ठरतात.
३. इंद्रियाच्या समस्यांमुळे जगातील अनेक समस्या उद्भवतात. त्यामुळे मानसशास्त्राच्या आधारे इच्छाशक्तीला आळा बसवणे महत्वाचे होय.
४. सर्व समस्यांचे मुळ हे मानसिकतेत असते, त्यामुळे मानसिक संतुलनासाठी विशिष्ट अभ्यासाची गरज आहे, हे स्वामी विवेकानंद यांचे विचार भविष्य व वर्तमानासाठी उपयुक्त असेच आहेत.
५. मन संतुलनासाठी सांगण्यात आलेला प्राणायामा सारखा उपाय सदैव मानवाला प्रगतीपथावर नेणारा असल्यामुळे या संदर्भात अधिक जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

स्वामी विवेकानंद यांचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोन उन्नतीचा एक मार्ग म्हणून स्विकारता येतो.

संदर्भ :-

१. ग. वि. अकोलकर, शैक्षणिक तत्वज्ञानाची रूपरेषा, श्री. विद्या प्रकाशन.
२. स्वामी विवेकानंद शिवावली भाग-६.
३. वसन्तकुमार लाल, समकालीन भारतीय दर्शन, वाराणसी.
४. प्रा. डॉ. वसंत सीताराम देशपांडे, प्रा. डॉ. वामन रंगनाथ पाटील, भारतीय समाज आणि प्राथमिक शिक्षण, निराली प्रकाशन, नागपूर.
५. वि. दी. तडसरे, मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.